

ΑΝΩΤΑΤΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ ΥΓΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΡΟΝΟΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΛΟΓΟΘΕΡΑΠΕΙΑΣ

ΤΙΤΛΟΣ ΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

**«Η ΕΙΔΙΚΗ ΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΜΩΝ ΝΟΗΤΙΚΑ ΥΣΤΕΡΗΜΕΝΩΝ
ΠΑΙΔΙΩΝ»**

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ ΚΑΘΗΓΗΤΡΙΑ:

Αναγνωστοπούλου Αρετή

ΣΠΟΥΔΑΣΤΡΙΑ:

Καραμπά Αργυρούλα

Α.Μ.: 10391

ΙΩΑΝΝΙΝΑ, 2012

ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΝΟΗΤΙΚΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣΗΣ

Επιστήμονες πολλών μαζί ειδικοτήτων του Αμερικανικού Συνδέσμου Νοητικής Υστέρησης (American Association of Mental Deficiency) διατύπωσαν τον πιο πρόσφατος και γενικότερα αποδεκτό ορισμό.

«Νοητική υστέρηση είναι μία παθολογική κατάσταση, που εμφανίζεται την περίοδο της ανάπτυξης και χαρακτηρίζεται από νοητική ικανότητα κάτω από το μέσο όρο και συνοδεύεται από μειωμένη ικανότητα προσαρμογής».

ΑΙΤΙΕΣ ΤΗΣ ΝΟΗΤΙΚΗΣ ΑΝΕΠΑΡΚΕΙΑΣ :

- ΓΕΝΕΤΙΚΕΣ ΑΙΤΙΕΣ**
- ΠΡΟΓΕΝΝΗΤΙΚΕΣ ΑΙΤΙΕΣ**
- ΠΕΡΙΓΕΝΝΗΤΙΚΕΣ ΑΙΤΙΕΣ**
- ΜΕΤΑΓΕΝΝΗΤΙΚΕΣ ΑΙΤΙΕΣ**

ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ

Η νοητική υστέρηση ταξινομείται σε τέσσερις κατηγορίες σύμφωνα με τα εγχειρίδια DSM – IV & DSM – TR (APA, 1994, 2000):

- α) Ήπια νοητική υστέρηση (Δείκτης Νοημοσύνης IQ από 50 – 55 έως 70)**
- β) Μέτρια νοητική υστέρηση (Δείκτης Νοημοσύνης IQ από 35 – 40 έως 50- 55)**
- γ) Σοβαρή νοητική υστέρηση (Δείκτης Νοημοσύνης IQ από 20- 25 έως 35- 40)**
- δ) Βαριά νοητική υστέρηση (Δείκτης Νοημοσύνης IQ κάτω από 20 ή 25)**

ΤΑΞΙΝΟΜΗΣΗ ΤΩΝ ΝΟΗΤΙΚΑ ΥΣΤΕΡΗΜΕΝΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΜΕ ΒΑΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ

Η ταξινόμηση αυτή προτάθηκε κυρίως από τον καθηγητή Samuel A. Kirk, και περιλαμβάνει τέσσερις κατηγορίες νοητικά υστερημένων παιδιών:

- **Τους ιδιώτες:** Η υστέρηση τους είναι τόσο μεγάλη και με τόσο σημαντικές ανεπάρκειες, ώστε τα άτομα αυτά δεν μπορούν ουσιαστικά να επωφεληθούν από οποιαδήποτε μορφή αγωγής ή άσκησης. Ο δείκτης νοημοσύνης κυμαίνεται κάτω του 20-25.
- **Τους ασκήσιμους:** Λέγονται ασκήσιμοι, διότι είναι δυνατή η άσκησή τους στην απόκτηση ορισμένων δεξιοτήτων, που είναι χρήσιμες και απαραίτητες για την αυτοεξυπηρέτησή τους και την κοινωνική τους ημιαυτάρκεια. Οι ασκήσιμοι (trainable) αποτελούν τη μέση βαθμίδα των νοητικά υστερημένων των οποίων ο δείκτης νοημοσύνης είναι 25-55.

- **Τους εκπαιδεύσιμους:** Ο όρος «εκπαιδεύσιμοι» αναφέρεται σε επαρκή απόδοση σε σχολικές, κοινωνικές και επαγγελματικές γνώσεις - δεξιότητες. Η γνωστική εξέλιξη των εκπαιδεύσιμων νοητικά υστερημένων παιδιών έχει καθηλωθεί, στο στάδιο της συγκεκριμένης λογικής σκέψης, που αντιστοιχεί, σύμφωνα με τον Piaget στη χρονική περίοδο 7-12 ετών. Ο δείκτης νοημοσύνης των εκπαιδεύσιμων κυμαίνεται από 55-70.
- **Τους βραδυμαθείς:** Τα παιδιά αυτά στη συναισθηματικό - κοινωνική, σωματική και κινητική ανάπτυξη είναι φυσιολογικά, βρίσκονται όμως στο κατώτερο όριο της νοημοσύνης του «κανονικού» παιδιού. Τα παιδιά έχουν οριακή νοημοσύνη με δείκτη από 70\80 – 85\90. Είναι μια ενδιάμεση κατηγορία στην οποία εντάσσονται τα βραδυμαθή παιδιά.

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ

Για να εκπαιδευτούν όμως τα παιδιά αυτά πρέπει να υπάρχει ένα σωστά οργανωμένο πρόγραμμα ανάλογο με τις ανάγκες τους.

Οι Bailey και οι συνεργάτες του (1998) αναφέρουν ότι ένα επιτυχημένο πρόγραμμα συνεκπαίδευσης μικρών παιδιών πρέπει να έχει τα εξής επτά χαρακτηριστικά.

- Πρώτον, το πρόγραμμα πρέπει να μην περιορίζει τις υπηρεσίες που παρέχει μόνο στο παιδί, αλλά να υποστηρίζει και τους γονείς του.
- Δεύτερον, το νηπιαγωγείο συνεκπαίδευσης πρέπει να επιδιώκει τη δημιουργική συνεργασία των νηπίων με ιδιαίτερες ανάγκες με τους συνομηλίκους και με όλο το προσωπικό του νηπιαγωγείου, και να διαθέτει σε κοινή χρήση όλα τα διαθέσιμα υλικά.
- Τρίτον, τα παιδιά με ιδιαίτερες ανάγκες πρέπει να καλλιεργούν στο μέγιστο βαθμό τις ικανότητες και δεξιότητες στις οποίες υστερούν με την υποστήριξη του προσωπικού του σχολείου και της οικογένειας
- Τέταρτον, το σχολείο συνεκπαίδευσης πρέπει να προωθεί την κοινωνικοποίηση του παιδιού και να ενισχύει την αυτοπεποίθησή του.

•Πέμπτον, το σχολείο συνεκπαίδευσης σε συνεργασία με την οικογένεια αλλά και με τα μέλη της σχολικής κοινότητας, πρέπει να συμβάλλει στη διατήρηση και γενίκευση της αποκτηθείσας συμπεριφοράς, επειδή τα παιδιά με ιδιαίτερες ανάγκες δυσκολεύονται να συμπεριφερθούν όπως έμαθαν σε άλλους χώρους εκτός του σχολείου και του οικογενειακού τους περιβάλλοντος.

•Έκτον, η προσπάθεια για την πλήρη ένταξη του παιδιού στο κοινωνικό σύνολο πρέπει να συνεχίζεται και εκτός σχολείου, επειδή η εκπαίδευση και η συμμετοχή του παιδιού με ιδιαίτερες ανάγκες σε σχολείο συνεκπαίδευσης καλύπτουν μόνο ένα κομμάτι της καθημερινής του ζωής.

•Έβδομον, ένα αποδοτικό πρόγραμμα συνεκπαίδευσης παιδιών με ιδιαίτερες ανάγκες πρέπει να αξιολογεί συνεχώς τις επιδόσεις των παιδιών σε όλους τους τομείς ανάπτυξης.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΕΣ ΜΟΝΑΔΕΣ ΓΙΑ ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΜΑ ΝΟΗΤΙΚΩΣ ΥΣΤΕΡΗΜΕΝΑ ΠΑΙΔΙΑ

Οι εκπαιδευτικές μονάδες που χρησιμοποιούνται συνηθέστερα για τους εκπαιδεύσιμους νοητικώς υστερημένους, σύμφωνα με τον Στάθη (1994) είναι:

- 1) τα ειδικά σχολεία - οικοτροφεία
- 2) τα ημερήσια ειδικά σχολεία
- 3) οι παράλληλες ειδικές τάξεις
- 4) οι περιδεύοντες ειδικοί δάσκαλοι

ΓΕΝΙΚΕΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΕΣ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΕΙΔΙΚΗΣ ΑΓΩΓΗΣ

- Η αρχή της εξατομίκευσης της διδασκαλίας
- Η τρίπτυχη διδακτική αρχή: από το συγκεκριμένο στο αφηρημένο, από το εύκολο στο δύσκολο, από το κοντινό στο μακρινό
- Η αρχή της συνειδητοποίησης της πρακτικής αναγκαιότητας και χρησιμότητας των μαθήσεων για τη ζωή
- Η αρχή της εποπτείας
- Η αρχή της αγωγής της ψυχοκινητικότητας
- Η αρχή της δομημένης οργάνωσης
- Η αρχή της απλοποίησης και συστηματικοποίησης της εργασίας
- Η αρχή της υπεράσκησης – υπερμάθησης
- Η αρχή της εμπέδωσης
- Η αρχή της αναπλήρωσης

- Η αρχή της εξειδικευμένης αυτενέργειας ως σκοπός της ειδικής αγωγής
- Η αρχή της υπεραξιοποίησης του συναισθήματος
- Η αρχή της κοινωνικοποίησης
- Η αρχή της εξελικτικής βοήθειας στην αγωγή του λόγου
- Η αρχή της εργατικότητας
- Η αρχή του παιχνιδιού
- Η αρχή της δραματοποίησης της διδασκαλίας
- Η αρχή της βιωματικής μάθησης
- Η αρχή της αιτιακής μάθησης

(Σταύρου, 2002)

ΚΙΝΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΑΙΣΘΗΤΗΡΙΑΚΗ ΑΓΩΓΗ

Ο Itard πίστευε ότι οι γνώσεις και η νόηση αναπτύσσονται με τις αισθήσεις.
(Παρασκευόπουλος, 1985)

ΚΙΝΗΤΙΚΗ ΑΓΩΓΗ

Ένα πρόγραμμα λοιπόν κινητικής αγωγής πρέπει να περιλαμβάνει ασκήσεις και για τις τρεις αυτές ικανότητες (αντοχή, ταχύτητα, συντονισμό) στα δάχτυλα, στα χέρια, στα πόδια και στο κορμό
(Παρασκευόπουλος, 1977).

Τα είδη της γυμναστικής που προτιμούνται είναι:

- ΦΥΣΙΚΗ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ
- ΜΕΘΟΔΙΚΗ ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ
- Η σουηδική γυμναστική
- Η ρυθμική γυμναστική

ΑΓΩΓΗ ΤΩΝ ΑΙΣΘΗΣΕΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣΟΧΗΣ

Η αισθητηριακή αγωγή πρέπει να επιδιώκεται σε κάθε ευκαιρία, μέσα και έξω από την αίθουσα διδασκαλίας (Παρασκευόπουλος, 1985).

Η παρατήρηση των παιδιών αποκαλύπτει επίσης πως υπάρχει όχι μία προσοχή, μα πολλές: η οπτική, η ακουστική, η κινητική(Descoeurdes, 1975).

ΑΣΚΗΣΕΙΣ :

- **Αγωγή της οπτικής αίσθησης**
- **Αγωγή της ακουστικής αίσθησης**
- **Αγωγή της απτικής και μυϊκής αίσθησης**
- **Αγωγή της γευστικής αίσθησης**
- **Αγωγή της οσφρητικής αίσθησης**

Η ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ

Παράγοντες οι οποίοι αυξάνουν την πιθανότητα επιτυχίας των προτεινόμενων ασκήσεων:

- Ηλικία κάτω των τεσσάρων ετών
- Θα πρέπει να υπάρχει τουλάχιστον μια ουσιώδης λέξη (λέξη κλειδί) που θα χρησιμοποιείται ως δυνατότητα εισαγωγής στον επικοινωνιακό - γλωσσικό κώδικα
- Θα πρέπει να υπάρχει η δυνατότητα προσανατολισμού
- Θα πρέπει να υπάρχει η αντίδραση παρατηρητικότητας, ακόμη και αν το παιδί είναι επιθετικό ή υπερκινητικό
- Θα πρέπει να μπορεί να μιμείται απλές καταστάσεις.

(Σούλης, 2002)

ΑΣΚΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ

ΣΤΟΧΟΣ: Επιδιώκεται μετά από την ολοκλήρωση του προγράμματος το παιδί να είναι σε θέση για τη βασική γλωσσική προετοιμασία του.

ΒΑΣΙΚΗ ΑΡΧΗ: Δημιουργία του επιθυμητού τρόπου συμπεριφοράς μέσω ενίσχυσης και βοήθειας.

ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ: Θα πρέπει το παιδί να μην παρουσιάζει δυσλειτουργίες στα όργανα ομιλίας (πνεύμονες, βρόγχοι, τραχεία, λάρυγγα, φωνητικές χορδές, φάρυγγας, ρινική και στοματική κοιλότητα), ούτε στα αισθητήρια όργανα.

ΣΤΟΧΟΙ ΜΑΘΗΣΗΣ:

- Το παιδί πρέπει να μάθει να κάθεται ήσυχο, καθημερινά, τρία με τέσσερα λεπτά στο τραπέζι χωρίς να φωνάζει ή να φεύγει.
- Όση ώρα κάθεται στο τραπέζι να κοιτάζει τον ειδικό
- Μίμηση απλών χειρονομιών
- Μιμήσεις των κινήσεων της γλώσσας και του στόματος.

ΒΑΣΙΚΗ ΕΞΑΣΚΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΠΡΟΕΤΟΙΜΑΣΙΑ

ΣΤΟΧΟΙ ΜΑΘΗΣΗΣ:

- Το παιδί πρέπει να μάθει να εκφράζει τυχαία φωνήματα, όταν τα ακούει από τον ειδικό (γενική μίμηση τόνων)
- Το παιδί πρέπει να μάθει να μιμείται ένα συγκεκριμένο φώνημα (ειδική μίμηση τόνων).
- Το παιδί πρέπει να μάθει να προφέρει ένα δεύτερο συγκεκριμένο φώνημα.
- Το παιδί πρέπει να μάθει να διακρίνει διαφορετικούς και μπερδεμένους μεταξύ τους ήχους (διάκριση)
- Το παιδί πρέπει να μάθει να εκφράζει και να διακρίνει αρχικά απλές μεμονωμένες και αργότερα σύνθετες λέξεις, όπως στα βήματα (2),(3) και (4).
- Το παιδί πρέπει να μάθει με τις γνωστές γι' αυτό λέξεις, να κάνει λεκτικούς συνδυασμούς ή να κατονομάζει αντικείμενα (ταύτιση σημαίνον - σημαινόμενο).
- Το παιδί πρέπει να μάθει τη λειτουργία των πληροφοριών.
- Το παιδί πρέπει να μάθει να κατονομάζει δραστηριότητες (Μπουσκάλια, 1993).

ΑΣΚΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΗΣ ΟΜΙΛΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

•Η ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΑΝΤΙΘΕΤΩΝ ΕΝΝΟΙΩΝ

ΒΑΣΙΚΗ ΑΡΧΗ:

Στην πρώτη φάση: διάκριση των δύο εννοιών.

Στην δεύτερη φάση: γενική εφαρμογή σε διάφορα αντικείμενα.

ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΙΣΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΝΟΗΤΙΚΑ ΥΣΤΕΡΗΜΕΝΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΣΤΙΣ ΛΟΓΙΚΟΜΑΘΗΜΑΤΙΚΕΣ ΕΝΝΟΙΕΣ

Οι λογικομαθηματικές έννοιες είναι οι έννοιες του χώρου, του χρόνου, των ποσοτήτων, των βαρών, κ.λ.π.

ΣΤΑΔΙΑ ΤΗΣ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗΣ ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑΣ:

1. Πρώτος στόχος της διδακτικής διαδικασίας πρέπει να είναι η εισαγωγή του νοητικά υστερημένου ατόμου στις χωροχρονικές έννοιες.
2. Ο δεύτερος στόχος της διδακτικής διαδικασίας για την κατανόηση και συνειδητοποίηση των λογικομαθηματικών εννοιών, πρέπει να είναι η λεκτικοποίηση τους να περάσουν δηλαδή, αυτές οι έννοιες στη γλωσσική έκφραση του παιδιού, για να γίνουν και δικός του γλωσσικός κώδικας.
3. Ο τρίτος στόχος της διδακτικής διαδικασίας πρέπει να είναι ο αλληλοσχετισμός και η συνάρτηση των εννοιών μεταξύ τους, κυρίως των χωροχρονικών.

Η διδακτική διαδικασία πρέπει να στηρίζεται σε δύο βασικούς άξονες, αφενός τον ψυχοκινητικό – πραξιακό άξονα, και αφετέρου το γλωσσικό άξονα (λεκτικοποίηση) (Σταύρου, 2002).

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΙΜΟ ΝΟΗΤΙΚΑ ΥΣΤΕΡΗΜΕΝΟ ΠΑΙΔΙ

Στις κρίσιμες περιόδους της γέννησης και της νηπιακής ηλικίας είναι η καταλληλότερη περίοδος για το μέλλον των παιδιών με ειδικές ανάγκες γιατί είναι η περίοδος που θα βοηθηθούν να σχηματίσουν μια βασική στάση απέναντι στη μελλοντική αισιοδοξία - απαισιοδοξία, αγάπη - μίσος, ανάπτυξη – απάθεια, ασφάλεια – διάψευση, χαρά – απόγνωση και στη γενική τάση για μάθηση.

Η στάση της μητέρας ασκεί τη μεγαλύτερη επίδραση πάνω στο αν το παιδί με ειδικές ανάγκες θα γίνει αποδεκτό ή θα απορριφθεί από την οικογένεια. Αν μπορέσει εκείνη ν' αντιμετωπίσει το πρόβλημα με λογική αποδοχή και αυτοπεποίθηση, με έναν αρκετά ολοκληρωμένο τρόπο, το ίδιο θα κάνει και η οικογένεια. Ο Banis (1961) βρήκε ότι τα άλλα παιδιά στην οικογένεια υιοθετούν τη στάση των γονιών απέναντι στο παιδί με ειδικές ανάγκες. Αν η μητέρα κλαίει, είναι αποκαρδιωμένη, απογοητευμένη, αμήχανη και ανήμπορη, το ίδιο θα είναι και ο άντρας της και τα άλλα παιδιά.

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ

Η ΣΗΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΑΚΡΟΑΣΗΣ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ

Σαν μέρος της συμβουλευτικής διαδικασίας, η ακρόαση έχει και άλλα πιθανά πλεονεκτήματα για το γονέα και την οικογένεια ενός παιδιού με ειδικές ανάγκες. Έχοντας κάποιον να τον ακούει, ο γονέας ή άλλα μέλη της οικογένειας μπορεί να κερδίσουν χώρο και χρόνο για να εξερευνήσουν τα συναισθήματα και τις σκέψεις τους κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να βοηθηθούν στο να αντιμετωπίσουν τις περιστάσεις της ζωής τους πιο αποτελεσματικά. Η ακρόαση, σαν μέρος μιας συμβουλευτικής διαδικασίας μπορεί να βοηθήσει ένα άτομο να επιδιώξει περισσότερο την προσωπική του ανάπτυξη, να ξεπεράσει ή να αντιμετωπίσει καλύτερα συγκεκριμένα προβλήματα, να πάρει αποφάσεις ή να ανταπεξέλθει σε προκλήσεις ή σε μια κρίσιμη περίοδο.

Ένα πρόσωπο το οποίο δέχεται βοήθεια ή συμβουλευτική, πρώτα ακροάζεται, μετά βοηθιέται να επιτύχει ένα μεγαλύτερο βαθμό κατανόησης της κατάστασης και μετά βοηθιέται να λύσει τα προβλήματά του ή να δράσει αποτελεσματικά (Davis,1987, Dale,1992).

Η ΕΠΙΛΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ

Υπάρχουν δυο τύποι επίλυσης προβλημάτων:

- Καθοδηγούμενη επίλυση προβλημάτων
- Διαπραγματευόμενη επίλυση προβλημάτων

Τα στάδια της διαδικασίας είναι :

1. Ο προσδιορισμός της φύσης του προβλήματος ή διλήμματος
2. Η δημιουργία εναλλακτικών λύσεων ενός προβλήματος
3. Η συγκέντρωση πληροφοριών για τις εναλλακτικές λύσεις
4. Η εξέταση των συνεπειών των επιλογών (π.χ. η επίδρασή τους στην οικογένεια και το παιδί, οι εντυπώσεις της οικογένειας για τις διάφορες εκβάσεις αυτών)
5. Λήψη της απόφασης (η απόφαση επιλογής μιας εναλλακτικής λύσης)
6. Η ανάπτυξη σχεδίων δράσης
7. Η ανάληψη δράσης
8. Η εκτίμηση της ορθότητας βάσει των αποτελεσμάτων (Dale, 2002).

**«Κουράστηκα
και δεν μπορώ να τα καταφέρω όλα
όταν βιάζεσαι,
και θέλεις να βιάζομαι και εγώ.
Τότε το κάθε τι
παίρνει πολύ περισσότερο χρόνο.
Μπορώ να κάνω πολύ περισσότερα
από όσα πιστεύεις,
όταν μου επιτρέπεις να το κάνω
με τον τρόπο που θέλω εγώ.»**

Από το «Ποιήματα για όλους» του Benkt Erik Hedin

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

1. Bailey, D., Hatton, D., Skinner, M. (1998). Early developmental trajectories of males with fragile X syndrome. *American journal on Mental Retardation*, 103, 29-39.
2. Davis, B.H. (1987). Disability and grief. *Social Casework*, 68, 352-357.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

1. Dale, K. (2002). Μτφ. Κουτσουκη Δ. Τρόποι συνεργασίας με οικογένειες παιδιών με ειδικές ανάγκες. Αθήνα: Έλλην
2. Descoeudres, D (1975). Μτφ. Παντελιάδου Σ. Η αγωγή των νοητικά καθυστερημένων παιδιών. Αθήνα: Δίπτυχο
3. Kirk, S. (1973). Εκπαίδευση των αποκλινόντων παιδιών (μτφ. Τσιμπούκης, Κ). Αθήνα: Έλλην
4. Μπουσκάλια, Α (1993). Άτομα με ειδικές ανάγκες και οι γονείς τους. Αθήνα: Γλάρος
5. Παρασκευόπουλος, Ι. (1977). Ψυχολογία ατομικών διαφορών. Ιωάννινα
6. Παρασκευόπουλος, Ι. (1985). Νοητική καθυστέρηση. Φύση – αιτιολογία- αντιμετώπιση. Αθήνα Στάθης, Φ.(1994). Θέματα ειδικής αγωγής. Αθήνα: Έλλην
7. Σούλης, Σ. (2002). Παιδαγωγική της ένταξης. Τομ. Α΄. Αθήνα: Τυπωθήτω
8. Σούλης, Σ. (2002). Μαθαίνοντας βήμα με βήμα στο σχολείο και στο σπίτι. Αθήνα : Τυπωθήτω
9. Σταύρου, Λ.Σ. (2002). Διδακτική μεθοδολογία στην ειδική αγωγή. Τομ 1. Αθήνα: Άνθρωπος

ΣΑΣ ΕΥΧΑΡΙΣΤΩ ΠΟΛΥ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΠΡΟΣΟΧΗ ΣΑΣ.